

Ks. Władysław Zawalniuk

Badania dotyczące praktyki postu w rosyjskiej historiografii kościelnej w okresie przedrewolucyjnym

Przez wieki chrześcijaństwo wyznaczało kierunek rozwoju społecznego w Europie. Stanowisko Kościoła jak i Cerkwi miało znaczący wpływ na przebieg wydarzeń historycznych. Nauczanie Kościoła napępniało treściami religijnymi światopogląd odrębnych osób oraz społeczeństwa w całości. Jednym z jego najważniejszych elementów przez długi czas był post, który dziś – wraz z duchowym odrodzeniem w byłych republikach radzieckich – znów nabiera znaczenia.

Okres od XVIII do początku XX wieku w Imperium Rosyjskim jest czasem wielu przewrotów i reform, które obejmowały wszystkie dziedziny życia: polityczną, ekonomiczną, społeczną, duchową i kulturalną. Postęp techniczny i zmiany struktury społecznej stymulowały rozwój nauki. Należy zauważyć, że od pewnego czasu przedmiotem nauki historycznej stała się historia polityczna (historia imperiów, dynastii itp.). Dopiero w epoce upadku feudalizmu i pojawienia się kapitalizmu przedmiot badań został znacznie rozszerzony. Zakres badań objął zagadnienia rozwoju społecznego i gospodarczego narodów zamieszkujących na terytorium Imperium Rosyjskiego, a także kwestie religijne i kulturowe.

Badania nad historią chrześcijaństwa i Cerkwi Rosyjskiej rozpoczęły się i przekształciły w odrębną dziedzinę nauki w połowie XVIII wieku. Jednak czas ich rozwoju i osiągnięć to wiek XIX. Badania naukowe historyków dotyczące tej tematyki zintensyfikowały się w latach 60. XIX wieku. Tym niemniej historiografia kościelna pozostaje tematem słabo zbadanym i w dalszym ciągu ciekawym dla badaczy.

* post (poszczenie) – w niektórych religiach jest to wstrzymanie się od spożycia jakiegokolwiek pokarmu lub poszczególnych jego rodzajów przez konkrety okres czasu. Jest jednym z najważniejszych środków regulujących życie wyznawców kościoła, który też sprzyja pogłębieniu religijności^{1,2}

¹ Беларуская энцыклапедыя. У 18 т. Т. 12: Палікарт-Праметэй / рэдкал. Г.П. Пашкоў і інш. – Мінск: БелЭн., 2001.

² Завальнюк, В. Не хлебом единым / Владислав Завальнюк. – Минск : Римско-Католический приход Св. Симона и Св. Алены, 2012.

Artykuł ma na celu przedstawić badania nad postem prowadzone poprzez rosyjskich historyków Kościoła u początków i w szczytowych momentach rozwoju rosyjskiej historiografii kościelnej oraz przeanalizować tendencje rozwoju tych badań. Historiografia powyższego tematu zasadniczo nie była opracowana. Niewiele jest prac historiograficznych, które opisują rozwój historii Kościoła. Pierwszeństwo wśród badań nad historią chrześcijaństwa i Kościoła, zwłaszcza nad postem w początkowym okresie (XVIII w. – pierwsza połowa XIX w.) w rosyjskiej historiografii kościelnej należy do A. Lebedewa³.

Znaczący wkład w opis dziejów prawosławia miały publikacje A. Kartaszowa⁴ R. Florowskiego⁵ M. Glubakowskiego⁶. Historiografia radziecka nie zajmowała się tą tematyką.

Dopiero pod koniec XX w. i na początku XXI wieku w pracach S. Puszkarowa⁷, M. Soncewa⁸, A. Sidorenki⁹ ponownie zostały podjęty problem rozwoju historii Kościoła. Należy jednak zwrócić uwagę na fragmentaryczność badań nad tematem postu w rosyjskiej historiografii religijnej.

Początek XVIII wieku był czasem wielkich i doniosłych zmian, które wpłynęły na praktycznie wszystkie aspekty życia w Rosji. Potężny impuls reformatorski, który wpłynął na zakres nauk humanistycznych, był związany z objęciem władzy przez Piotra I i jego panowaniem w państwie rosyjskim. Utrwalenie w państwie władzy absolutnej i aktywna polityka wewnętrzna i zagraniczna wymagały ich ideologicznego uzasadnienia. Zmiany zachodzące w kraju stwarzały nowe warunki dla rozwoju wiedzy historycznej, jednocześnie zauważalnie zmniejszał się wpływ Cerkwi na kulturę, pojawiła się edukacja świecka¹⁰.

W tym okresie pojawiły się szkoły świeckie, został wprowadzony łatwiejszy alfabet, drukowane były świeckie książki, rozwijała się prasa. Wszystko to dało impuls do powstania literatury historycznej. Jest to moment zapoznania się z historiografią zachodnioeuropejską,

³ Лебедев, А.П. Церковная историография в главных ее представителях с IV века по XX / А.П. Лебедев; под ред. М.А. Морозова. – СПб.: Алетейя, 2001. – (Византийская библиотека. Исследования)

⁴ Карташев, А.В. Очерки по истории русской церкви: в 2 т. Т.1. / А.В. Карташев. – М., 1991 [репр. изд.: Париж, 1959].

⁵ Флоровский, Г. Пути русского богословия / Протоиерей Георгий Флоровский. – Париж: YMGA-PRESS, 1983.

⁶ Глубоковский, Н.Н. Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии / Н.Н. Глубоковский. Б.м.: изд. Свято-Владимирского, 1992.

⁷ Пушкарев, С. Историография русской православной церкви / С. Пушкарев // Журнал Московской патриархии. 1998. № 5.; № 6.

⁸ Солнцев, Н.И. Провиденциальная историческая концепция в трудах русских историков-клириков XVIII–XIX вв. / Н.И. Солнцев – Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 2005.

⁹ Сидоренко, О.В. Историография IX – нач. XX вв. Отечественной истории: учеб. пособие / О.В. Сидоренко. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 2004.

¹⁰ Сахаров, А.М. Историография истории СССР. Досоветский период: учеб. пособие. / А.М. Сахаров. – М.: Высш. шк., 1978, s. 60.

tłumaczone są prace z historii powszechnej, wśród których centralne miejsce przyznano pracy zwolennika teorii prawa naturalnego – Samuela Pufsidorfa „Введение в историю Европейскую” (*ogólne dzieło o historii Europy „Wprowadzenie do historii wiadomych królestw i państw, które istnieją dziasiaj w Europie” (W pierwszym tłumaczeniu na język rosyjski „Wprowadzenie do historii Europy). Pozycja ma kilka rozdziałów o historii różnych europejskich państw).*

Właśnie z teorią prawa naturalnego i umowy społecznej w XVIII wieku wiąże się filozoficzne rozumienie historii. Zwolennikami teorii prawa naturalnego oraz głosicielami nowych idei w nauce byli F. Prokopowicz, W. Tatiszew, M. Łomonosow, M. Szerbatow¹¹. Teologiczna tradycja rozumienia historii w XVIII wieku rozwijała się równolegle z edukacją świecką. Przenikanie wiedzy europejskiej stało się problemem dla rosyjskiej teologii, ponieważ przyjęcie większości postulatów zachodnioeuropejskiej kultury religijnej bez uszczerbku dla prawosławia było niemożliwe. R. Florowski uważał, że „podział w świadomości Cerkwi jest najbardziej tragicznym skutkiem epoki Piotrowej”, ponadto niewidzialny podział miał miejsce w samej wspólnoty Cerkwi. Wyłonił on „reformatorów” i „tradycjonalistów”. Pierwsza grupa aktywnie pracowała na rzecz teologii i historii, druga nie widziała w tym żadnego sensu¹².

Analizując rosyjską historiografię kościelną historyk Kościoła A. Kartaszow stwierdził, że historia Kościoła jako dyscyplina szczególna całkowicie przynależy do XIX wieku. Jednak grunt dla powstania rosyjskiej historii Kościoła przygotował wiek XVIII, w którym rozpoczął rozwój historii w Rosji w ogóle¹³.

Ważnym czynnikiem dla powstania historiografii kościelnej była świadomość konieczności wprowadzenia nauczania historii w rosyjskich szkołach teologicznych. „Духовный регламент” (prawo, wydane w formie podobnej do manifestu Piotra I, które wyznacza miejsce Cerkwi w Imperium Rosyjskim; ważna reforma, która była przeprowadzona przez Reglament, która odwołała patriarchy, a ustaliła Synod Święty („Duchowy Kolegium”)) ułożony przez F. Prokopowicza, kolegę Piotra I, zakładał rozpowszechnienie w Rosji szkół teologicznych, w których obowiązkowe byłoby nauczanie historii Kościoła i historii obywatelskiej.

Tekst główny „Духовного регламента” składał się z 3 części. Szczegółowy program utworzenia szkół religijnych był opisany w drugiej części dokumentu. Na pierwszym miejscu postawiony został problem wyboru nauczycieli. Według „Духовного регламента” szkoły

¹¹ С о л н ц е в, Н.И., op.cit., s. 96; П у ш к а р е в, С., op.cit., s. 41–45.

¹² С о л н ц е в, Н.И., op.cit., s. 101.

¹³ К а р т а ш е в, А.В., op.cit., s. 12.

miały być zamkniętymi instytucjami typu monastycznego (klasztornego), kierowanymi przez rektora i prefekta. Powinny utrzymywać się ze środków episkopatów oraz z plonów ziem kościelnych i klasztornych. W szkołach otwierano bursy („Seminarium”) z cerkwiami i bibliotekami. Nauczanie zostało podzielone na osiem klas, nauczano łaciny, greki, starohebrajskiego i starosłowiańskiego, geografii, historii, arytmetyki, geometrii, logiki, dialektyki, retoryki, polityki, fizyki, metafizyki, polityki i teologii (w ciągu 2 lat).¹⁴

Po śmierci Piotra I postęp reform w dziedzinie edukacji i nauki oraz ich wdrażanie znacznie się spowolniły. Arcybiskup Gregory Florowski w swojej pracy „Пути русского богословия” (*pokazane jest życie religijne ludu rosyjskiego w ciągu całej jego historii; opisana jest walka zacięta z wrogiem wewnętrznym i zewnętrznym; ustalone są główne etapy rozwoju ruskiej myśli, która w sumie zawsze odwołuje się do religii*) odwołuje się do instrukcji Katarzyny II do Świętego Synodu, gdzie cesarzowa powiedziała: „... nawet 40 lat po opublikowaniu regulaminu ... seminarzyści wcale nie znają historii Kościoła ani historii obywatelskiej”¹⁵, a historyk rosyjskiego prawosławia A. Lebiediew, opisując powstawanie i rozwój badań naukowych dotyczących historii Cerkwi, uważał, że próby te odniosły niewielki sukces. A więc tak było nie tylko na początku, lecz przez cały okres XVIII wieku¹⁶.

Zauważmy jednak, że jeszcze w połowie wieku ukazał się pierwszy podręcznik do teologii, autorstwa przyszłego metropolity Platona (Lewszina)¹⁷, w którym szczegółowo uzasadnia on providencjalizm (pogląd historiozoficzny uznający Opatrzność za siłę kierującą losami ludzi i świata. Przekonanie o istnieniu Opatrzności, która czuwa nad światem i dziejami) jako metodę badawczą. Należy pamiętać, że Platon będzie owocnie pracować również jako historyk Cerkwi. Rozumiał i uzasadnił providencjalizm. Przyjął jako aksjomat, że epizodu historycznego, który przeszedł do historii, nie poddaje się krytyce. Jako epizod podlega on tylko interpretacji opartej na gruntownej znajomości tradycji teologicznej, która określa jego charakter lub błędne wnioski na jego temat.

Ocena epizodu może powstać dopiero po zapoznaniu się z wnioskami. Podstawą do oceny systemów wartości są cenne wskazówki dogmatyki prawosławnej, gdzie Bóg jest dobrem, a złem jest odejście od Boga. Pozytywny (pouczający) epizod świadczy o obecności Boga w istocie stworzonej, a negatywny – o przyzwoleniu Boga. W tym momencie historia

¹⁴А н и с и м о в, Е.В. / Духовный регламент / Е.В. Анисимов // Православная Энцикл. / под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла: в 32 т. – М., 1998–2012. – Т. 16., s. 434–435.

¹⁵Л е б е д е в, А.П., op.cit., s.397.

¹⁶Л е б е д е в, А. П., op.cit., s.397.

¹⁷П л а т о н, (Л е в ш и н) Православное учение, или сокращенное христианское Богословие, с прибавлением молитв и рассуждения о Мелхиседеке / Платон – СПб. [Электронный ресурс]. – 1765. – Режим доступа: http://www.mpda.ru/history/history_mpda – Дата доступа : 10.10.2013.

dzieli się na niekończącą się serię opowieści z pozytywnym lub negatywnym pouczeniem. Rozbudowa wiedzy historycznej nie jest analizą ani też krytyką, ale w zasadzie jest uzyskaniem nowych informacji na temat nieznanych wcześniej tematów historycznych oraz włączeniem ich w narrację historyczną.

Taka koncepcja historyczna, w świetle której proces historyczny jest rozumiany jako realizacja Boskich wyroczeni, wyklucza takie innowacje, jak nauka o prawie naturalnym oraz o umowie społecznej i w pełni odpowiada zadaniom stawianym przed historiografią kościelną. W tym okresie zebrano masę źródeł historycznych, również wprowadzono je do użytku naukowego¹⁸.

Na niewłaściwe miejsce historiografii kościelnej w szkołach teologicznych ponownie zwrócono uwagę za panowania (caratu) Pawła. Dekret Synodu, który wymagał, aby wprowadzić do seminariów i akademii teologicznej krótkie studium z historii Kościoła, pojawił się pod koniec XVIII wieku. Autorzy dekretu (przywódcy Cerkwi) doszli do wniosku, że jeśli historia Kościoła będzie wprowadzona do kręgu nauk, to muszą istnieć książki, przy pomocy których można będzie ją studiować. Do tej pory taką pomocą dydaktyczną w seminariach i uczelniach kościelnych były prace na temat historii Kościoła napisane po łacinie, autorstwa głównie protestanckich teologów. A. Lebediew zauważył, że uczyć się przy pomocy tych materiałów było ciężko: jedne trzeba było streszczać, inne dopełniać, niektóre poprawiać – dużo pracy, a rezultat wątpliwy. Powyższe zrodziło konieczność posiadania książek zarówno na temat historii Kościoła, jak i historii prawosławia, napisanych przez autorów rosyjskich oraz badaczy prawosławnych (naukowców, historyków)¹⁹.

Do pierwszych dzieł, od których rozpoczyna się, zdaniem A. Kartaszowa, systematyczny cykl prac na temat historii Cerkwi rosyjskiej, należy zaliczyć „Краткую российскую церковную историю” (*historia Cerkwi od momentu Chrztu Rusi Kijowskiej; pokazane są relacje Rusi z Bizancją, Ordą Złotą, Zachodem katolickim; analiza roli Cerkwi w formacji i rozwoju rosyjskiego narodowego charakteru i państwa narodowego*) tego samego metropolity Platona²⁰, opublikowaną w 1805 roku, jak również dzieła Ambrosia (Ambrożego) Arnackiego²¹. Trzeba jednak zauważyć, że temat postu w pracach wspomnianych naukowców pojawia się tylko w nieznających wskazówkach na temat praktyki poszczenia w rosyjskim

¹⁸ Солнцев, Н.И., op.cit., s. 104, 107.

¹⁹ Лебедев, А.П., op.cit., s. 400.

²⁰ Платон, (Левшин) Краткая российская церковная история / Платон – СПб., [Электронный ресурс]. – 1765. – Режим доступа : http://www.mpda.ru/history/history_mpda – Дата доступа : 10.10.2013.

²¹ Карташев, А.В., op.cit., s. 14.; Платон, (Левшин) Православное учение, или сокращенное христианское Богословие, с прибавлением молитв и рассуждения о Мелхиседеке

prawosławiu. I tak u Platona, którego praca została wysoko oceniona przez kolegów jako „rzadka ze względu na talent, pełna obfitości faktów, szczególnych uwag i poważnej krytyki”²², postu nie bierze się pod uwagę. W tekście pracy pojęcie postu pojawia się kilkakrotnie z powodu oskarżeń wobec Greków. Po raz pierwszy – w związku z zarzutem herezji wobec bizantyjskiego mnicha Martina, który uczył herezji pomieszanych z armeńskimi i łacińskimi błędami²³. Następny – skazanie Bizantyjczyków za zdradę wiary – unię z Rzymem podpisaną przez zwierzchników Kościołów wschodnich na Soborze Florenckim²⁴. Nie porusza się tematu postu również w sześciu edycjach (tomach) „Истории российской иерархии” Ambrosia Arnackiego (*tłumaczenie z łaciny pod wezwaniem: „Опыт российской иерархии, сочиненной Никодимом Селлием, монахом и учителем Александро-Невской школы”*, *poprawiony razem z innymi rękopisami, ukazuje porządek hierarchii rosyjskiej do XVIII w*), która miała ogromne znaczenie w rosyjskiej nauce kościelnej. Praca zawierała szczegółowe informacje o diecezjach, metropolitach, patriarchach. W pięciu z sześciu tomów zebrane zostały w porządku alfabetycznym prywatne informacje na temat życia rosyjskich klasztorów – czynnych i kiedykolwiek istniejących²⁵.

Nowy impuls do badań nad historią Kościoła pojawił się za panowania Aleksandra I w 1. połowie XIX wieku i związany był z wprowadzeniem w seminariach i akademiach statutu opracowanego pod kierownictwem M. Speranskiego i zatwierdzonego w 1814 r. Od tego czasu historia Kościoła jako odrębna nauka stała się niezależna i zajęła silną pozycję wśród innych dyscyplin teologicznych. Polecono, aby uczyć historii Kościoła przez ostatnie dwa lata kursu akademickiego (kurs akademicki trwał cztery lata).

A. Lebediew docenił statut i podkreślił jego elastyczność. Trzymając się fundamentu, statut mógł być różnorodny, mógł się zmieniać. Zmiany korzystnie wpłynęły na rozwój historiografii kościelnej. Początkowo, w związku ze statutem w akademiach utworzono tylko jedną katedrę historiografii kościelnej. Jednak w latach 40.–60. XIX w. stopniowo podzielono ją na cztery niezależne wydziały: starożytnej historii Kościoła, historii biblijnej, historii Cerkwi rosyjskiej, historii nowożytnej Kościoła zachodniego²⁶.

²² Карташев, А.В., op.cit., s. 16.

²³ Анисимов, Е.В. op.cit., s. 89.

²⁴ Анисимов, Е.В. op.cit., s. 298.

²⁵ Орнатский, А. / История российской иерархии : в 6 т. / Амвросий Орнатский. – Москва : [Электронный ресурс]. – 1807–1815 – Режим доступа : http://www.mpda.ru/history/history_mpda – Дата доступа : 10.10.2013.г

²⁶ Лебедев, А.П., op.cit., s. 407, 408.

Większość badań w dziedzinie historii chrześcijaństwa i kościoła prawosławnego w Rosji w pierwszej połowie XIX wieku prowadzili metropolita J. Balchawicinaw²⁷, biskup Penza Innocenty (Smirnow)²⁸ A. Murawiew²⁹, arcybiskup Filaret³⁰ i metropolita moskiewski Makary³¹

W pracach J. Balchawicinawa i A. Murawiewa, jak też u Ambrosia Arnatskiego historia Cerkwi ogranicza się do szczegółowych informacji o jej poszczególnych kierunkach. W „Вибраних працах з історії Києва” historia Soboru Sofijskiego E. Balchawicinawa poprzedza dwa szkice z historii wczesnego chrześcijaństwa w Rusi Kijowskiej, a po nich następuje opis poszczególnych biografii wszystkich metropolitów Kijowa z poszerzonym zestawieniem współczesnych im dziejów Kościoła. Rezultatem pracy jest szkic historyczny o życiu Kościoła w starożytności i okresie zachodnioruskim³² (*Zbiór historycznych materiałów, które opisują historię przy pomocy suchych cyfr i faktów*). „История русской церкви” A. Murawiewa również ogranicza się do biografii metropolitów i patriarchów (*A. Murawjow, jako pierwszy wśród innych historiografów przekazał treść Piotrowego „Duchowego reglamentu”, wypowiedział oryginalną opinię o tym, że Synod był podobny do tych, co odbywali się kiedyś wcześniej i otrzymał aprobatę powszechnych patriarchów*). Praca „Начертание церковной истории от библейских времен до XVIII” (historia cerkwi w ciągu I–XVIII wieków, jako podręcznik historii) Innocentego Smirnowa, zdaniem A. Kartaszowa, była wynikiem wykładów dla pierwszego rocznika Petersburskiej Akademii Teologicznej, gdzie rosyjska historia Cerkwi była wykładana w połączeniu z historią powszechną. Badacz zwrócił uwagę na znaczące braki „Начертания”: brak wewnętrznej historii Kościoła, brak przejrzystości, skrótowość, niezrozumiałość. „Начертание” nie miał znaczącego wpływu na rozwój nauki, ale jeszcze przez długi czas funkcjonował w szkole teologicznej. Aż do lat 60. praca ta była lekturą obowiązkową w seminariach i przez długi ograniczała nauczycieli akademickich³³.

²⁷ Болховітін, Е., митрополит. Вибрані праці з історії Києва / Болховітін Евгений; Упор., вст. ст. та додаткі Тетяни Аианьєвої. – К.: Либідь – ІСА, 1995.

²⁸ Иннокентий, (Смирнов). Начертание церковной истории от библейских времен до XVIII в.: в 2 т. / Иннокентий, (Смирнов) – СПб.: [Электронный ресурс]. – 1817 г. – Режим доступа : http://www.mpda.ru/history/history_mpda – Дата доступа : 10.10.2013.

²⁹ Муравьев, А.Н. История русской церкви / А.Н. Муравьев – СПб., [Электронный ресурс]. – 1838. – Режим доступа : http://www.mpda.ru/history/history_mpda – Дата доступа : 10.10.2013.

³⁰ Филарет. История русской церкви / Филарет – Харьков; Москва, [Электронный ресурс]. – 1848–1849. – Режим доступа : <http://starieknigi.info/liter/F.htm> – Дата доступа : 10.10.2013. г

³¹ Макарий, (Булгаков) Митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. Кн. 2. История Русской Церкви в период совершенной зависимости ее от Константинопольского патриархата (988–1240) / Макарий // История Русской Церкви : в 12 т. – М.: Изд-во Спассо-Преображенского Валаамского монастыря, 1995. – Т. 2.

³² Глубоковски, Н.Н., op.cit., s. 18.

³³ Карташев, А.В., op.cit., s. 21.

Prace wyżej wymienionych historyków Kościoła były w pełni zgodne z przepisami, którymi powinni kierować się nauczyciele akademicy. Podczas wykładów nie mogli dopuścić ostrej krytyki, arbitralnej systematyzacji, lekkomyślnego ukierunkowania politycznego. Wymagano od nich również przedstawienia określonych wydarzeń krótko, jasno, w oparciu o oryginalne źródła informacyjne. W tym kontekście autorzy wykładali historię hierarchii, która była wpleciona w strukturę historii politycznej. Jeśli chodzi o zagadnienie postu i powstrzymania się od pokarmów, wzmianki o nich w wymienionych pracach miały charakter sporadyczny. Zazwyczaj występowały, gdy mówiło się o herezjach, np.: „Nestor został fałszywie oskarżony o złamanie przepisów dotyczących postu oraz że rzekomo zakazał poszczenia w Święta Bożego Narodzenia”³⁴ lub jako informacje służące określeniu chronologii, np. „... Borecki zmarł w środę 2 marca 1631 roku w drugim tygodniu Wielkiego Postu ...”³⁵.

„Prawdziwą naukową historię Cerkwi rosyjskiej ...”, zdaniem A. Kartaszowa, społeczeństwo rosyjskie otrzymało po wydaniu pięciu tomów „Истории русской церкви” autorstwa ówczesnego biskupa Rygi Filareta Gumilewskiego, w której zaproponowano uporządkowaną periodyzację dziejów Cerkwi. Zastosowano nową dla tamtego czasu zasadę układania materiału (na końcu każdego tomu był alfabetyczny indeks osób i przedmiotów). Przy każdym okresie zwracano uwagę na rozprzestrzenianie się chrześcijaństwa, doktrynę Cerkwi i kult, administrację Cerkwi i życie społeczeństwa chrześcijańskiego. (*oficyjna rosyjska cerkowna historia: żywoty świętych i hierarchów, ich czyny dla cerkwi, herezje i rozłamy; jednak nie jest pokazany wewnętrzny proces przyjęcia prawd chrześcijańskich przez lud Boży; nie ma przyczyn odstępstw od nauki cerkwi; jako podręcznik był wiele razy wydany*).

Publikacja pięciu tomów „Истории русской церкви” autorstwa Filareta zbiegła się z wydaniem publikacji metropolity Makarego Bułhakowa „История русской церкви”. (*praca Filareta stanowi zakończone badanie, w którym autor pokazał jedność i związek wydarzeń, ujawnił proces historyczny od wewnątrz, starając się zaprezentować analityczny przegląd historii Cerkwi*). Jednak nie można zapomnieć o krytycznych opiniach większości badaczy twórczości Makarego, którzy zauważyli, że autor ograniczał się do pragmatyzmu narracyjnego i do chronologicznych odniesień do wydarzeń³⁶.

³⁴ М у р а в ь е в, А.Н., op.cit., s. 49.

³⁵ К а р т а ш е в, А.В., op.cit., s. 21; Б о л х о в и т и н о в, Е., op.cit., s. 154, 176.

³⁶ С а х а р о в, А.М., op.cit., s. 50–53, 60.

Temat postu w „Истории ...” Filareta jest zawarty w § 31 Części I „Спор о посте в среду и пяток”³⁷. Po szczegółowym opracowaniu i porównaniu latopisu kijowskiego i ławrientiewskiego autor naświetla historię okrutnych konfrontacji hierarchów Cerkwi rosyjskiej w połowie XII wieku. Konflikty spowodowały rozbieżności w statucie i dokumentach, które zawierały zasady i wytyczne, określały porządek liturgii i zasady korzystania z najważniejszych ksiąg liturgicznych w bizantyjskiej tradycji liturgicznej.

Zwolennicy starożytności w praktyce kościelnej stosowali statut jerozolimski (VI – VIII w.), ale w XII wieku większość Cerkwi prawosławnych korzystało przeważnie ze statut studyckiego (IX w.) i kierowało się nowymi zasadami, przyjętymi przez sobory Cerkwi w wieku X–XII. Dokumenty te wprowadzały w życie też nowe przepisy dotyczące praktyk poszczenia. Rozbieżności wywołały zdecydowany sprzeciw w Kościele, ogarnął on południową część ziem kijowskich. W opozycji uczestniczyli biskupi Bułgarów i Greków, jak również władze świeckie.

Po szczegółowym zbadaniu debat na temat postów, Filaret stwierdził, że „nie każdy starodawny pomysł może zyskać uznanie całego Kościoła, a jego uparta obrona może zaszkodzić duszy”³⁸. Dostrzegł niebezpieczne tendencje we włączeniu się do dyskusji władz świeckich oraz w wykorzystaniu środków administracyjnych w wewnętrznych sporach Kościoła.

Filaret również szczegółowo zbadał i uznał za wzór do naśladowania praktykę poszczenia, przyjętą przez Antoniego Pustelnika, Teodozjusza i jego uczniów: Damiana, Marka, Spiridona, Mikołaja. Post w chrześcijaństwie, wyszczególniony w statutach, miał na celu zachęcanie do tego, by duchowo-moralne pragnienia dominowały nad zmysłowymi. Będąc stałą zasadą w XIX wieku nie wymagał uzasadnienia. Jednak Filaret za wzór do naśladowania ukazuje praktykę Antoniego i Teodozjusza, szczegółowo zbadaną i spisana przez niego w §§ 43-49 V Rozdziału „Жизнь христианская”. Podkreślał, że „świecili jak gwiazdy na ziemi rosyjskiej. Byli silni w poszczeniu, wierni w czuwaniu lub na kolanach; jedni pościli przez dzień lub przez dwa; drudzy spożywali chleb i wodę, a jeszcze inni zieleninę gotowaną albo surową. Wszyscy napełnieni byli miłością”³⁹.

W wielotomowej pracy Makarego temat postu został przedstawiony fragmentarycznie. Autor określił post jako propozycję Kościoła, której celem jest duchowy rozkwit. Makary, potwierdzając bliskie stosunki z Bizancjum i Rosją, stwierdził, że zawsze „Rosyjska Cerkiew

³⁷ Ф и л а р е т., op.cit., s. 153–157.

³⁸ Ф и л а р е т., op.cit., s. 156.

³⁹ Ф и л а р е т., op.cit., s. 250.

była w zgodzie z Cerkwią Grecką, co można łatwo zaobserwować na podstawie zachowanych rosyjskich kalendarzy XII–XIII wieku”⁴⁰. Autor podkreślał: „jedność i ciągłość rosyjskiego i greckiego prawosławia, znajdującą odzwierciedlenie w uroczystościach, które przyszły z Bizancjum: Wielkanoc, Zesłanie Ducha Świętego, Narodzenie Najświętszej Panny Maryi, Zwiastowanie, Narodzenie Jana Chrzciciela, świętych Apostołów Piotra i Pawła, Podniesienie Świętego Krzyża; w tygodniach surowego postu, w tygodniu „oddania czci Krzyżowi”, niedzieli palmowej; w postach – Wielkim, Filipowym”, dowodem czego był „Полное собрание русских летописей” (*Fundamentalna serja ksiąg dla nauki historii starożytnej i średniowiecznej Rusi. Praca nad zebraniem rozpoczęła się w 1830 roku i nadal jest daleka od zakończenia. Teksty publikowane są w oryginale, z różnymi czytaniem według różnych list, ale bez tłumaczenia i komentarza (czasami z krótkimi notatkami tylko)*) oraz „Степенная книга”⁴¹ (*Pomnik rosyjskiej literatury historycznej. Została ona sporządzona z inicjatywy metropolita Makarego spowiednikiem Iwana IV Groźnego Andrzejem (przyszły metropolita Atanazy) między latami 1560 a 1563. «Степенная книга» była próbą systematycznego wykładu historii Rosji. Dzieli się na 17 stopni, obejmuje okres od panowania Włodzimira Swiatosławicza „świętego” do Iwana IV (włącznie)*).

Badania Makarego wykazały, że spory o post w środę i piątek zakończyły się w XI–XII wieku. Autor, odwołując się do systematycznej zasady, rozesłanej przez metropolitę Maksima do wszystkich Cerkwi obowiązującej wszystkich członków, mówił, że w ciągu wieku nie było żadnych nieporozumień i plotek dotyczących postu, które wymagałyby decyzji najwyższej władzy kościelnej ⁴².

W roku 1861 w Imperium Rosyjskim zostało zniesione poddaństwo. Reformy w sądzie, edukacji, druku i sprawach wojskowych zostały nazwane „wielkimi reformami”. Skutkiem wprowadzenia ich w życie była jakościowa zmiana w stosunkach społeczno-politycznych, wzrost tempa rozwoju gospodarczego, pojawienie się nowych struktur społecznych. Kościół prawosławny również został zmuszony włączyć się do zmian społecznych inicjowanych przez rząd i zrobić pewne kroki w przeprowadzaniu reform w sferze duchowej.

⁴⁰ Макарий, (Булгаков) Митрополит Московский и Коломенский., op.cit., s. 334.

⁴¹ Макарий, (Булгаков) Митрополит Московский и Коломенский., op.cit., s. 334.

⁴² Макарий, (Булгаков) Митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. Кн. 3. История Русской Церкви в период постепенного перехода ее к самостоятельности (1240–1589). Отд. I. Состояние Русской Церкви от Митрополита Кирилла II до митрополита святого Ионы, или в период монгольский (1240–1448) / Макарий // История Русской Церкви : в 12 т. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1995. – Т. 3., s. 164.

Znaczącym wydarzeniem w historii Cerkwi a w ogóle, a szczególnie w historiografii kościelnej, była publikacja w 1867 roku nowych przepisów dotyczących szkół zakonnych i seminariów oraz opublikowanie w 1869 roku statutu dla uczelni teologicznych.

Nowy statut dla akademii teologicznych (tzw. „Statut Makarego”) został wydany i wprowadzony w życie 30 maja 1869 roku, jego inicjatorem i redaktorem naczelnym był jego eminencja Makary (późniejszy metropolita Moskwy). To on podzielił akademie teologiczne na 3 wydziały: teologii, historii Kościoła i praktyki Cerkwi, co pozytywnie wpłynęło na pozycję kościelnej historiografii. Historyk Kościoła A. Lebediew scharakteryzował drugą połowę XIX wieku jako „niezaprzeczalnie ważną epokę w rozwoju historiografii kościelnej w Rosji”.

Studenci, którzy zostali przyjęci na wydział historii Kościoła, przez cztery lata nauki zajmowali się wyłącznie naukami historycznymi. Wkrótce wydział ten na niektórych uczelniach (w Moskwie) stał się najbardziej popularnym i najczęściej uczęszczanym przez studentów. Jednak najważniejszym wydarzeniem stało się wprowadzenie przez statut wymogu, iż żeby otrzymać stopień magistra teologii, trzeba złożyć wydrukowany esej, a później publicznie obronić go zgodnie z obowiązującą procedurą. Przyznanie stopnia doktora teologii odbywało się na tych samych zasadach, które obowiązywały na rosyjskich uczelniach⁴³. Należy zauważyć, że dzięki reformie w akademiach duchownych mogły też wykładać osoby świeckie, które nie składały ślubów zakonnych. Profesorowie z nowego pokolenia w dużej mierze zareagowali na zmiany w życiu społecznym tamtego okresu i zostali prekursorami nowych zasad ideologicznych w akademiach⁴⁴.

W „erze wyzwolenia” pojawiło się pytanie o udział osób duchownych w życiu publicznym, o stosunek Cerkwi do kultury świeckiej i stosunek wiary do współczesnych problemów. Lata 60. to początki rosyjskiej prasy cerkownej. Ożywienie życia Cerkwi sprzyjało wydawaniu czasopisma „Епархиальные ведомости” poświęconego wydarzeniom w diecezjach. Cerkiew w swoich czasopismach próbowała naświetlić kwestie polityczne, społecznych i kulturalne z perspektywy chrześcijańskiej. Dzięki tym czasopismom tworzyła się wspólnota Cerkwi. Biskupi, kapłani, zakonnicy i świeccy oświadczyli, że Cerkiew jest gotowa do wspierania reform, ale „nie chce zreformować świata, lecz wspiera reformy, które są korzystne dla ludzi”.

Wszystko to stymulowało rozwój historiografii cerkownej. Wzrosła liczba prac magisterskich i doktoranckich z zakresu badań teologicznych. Należy zauważyć, że niedługo przed wydaniem Statutu Akademii Teologicznej, w 1863 roku, został zatwierdzony statut

⁴³ Л е б е д е в, А.П., op.cit., s. 412.

⁴⁴ К а р т а ш е в, А.В., op.cit., s. 74.

университетов российских. Был важен для развития истории Церкви из-за того, что как наука по раз первый была включена в круг предметов на факультетах истории и филологии.

Согласно А. Лебедеву, церковная литература историческая начала быстро заполнять пустоту, которая была в этой области. В изданиях религиозных начала появлялись много статей из истории Церкви, иногда даже очень ценных. Исследователь имел возможность самостоятельно, независимо от темы, придумать, в какой способ его описать, с какой стороны показать предмет, на чем выразить свои симпатии и антипатии. Появилось что-то, что называется направлением. Но конечно не произошло возникновения так называемых школ научных на примере католических и протестантских. Однако можно согласиться с точкой зрения историков, что день возникновения устава может быть признан за день рождения литературы из истории Церкви в России. История Церкви вышла за пределы образования и стала явлением о значении общественном ...⁴⁵.

Благодаря положительному влиянию устава академического (духовного) и университетского, исследования научные имели влияние на возникновение нескольких фундаментальных работ на тему истории христианства и русского православия. Много известных ученых второй половины XIX века исследовавших общую историю Церкви были признаны профессорами Петербургской Академии Теологической (И. Троицкий⁴⁶, В. Болотов⁴⁷, Ф. Курганов⁴⁸), Московской Академии Теологической (А. Горский⁴⁹, А. Лебедев⁵⁰),

⁴⁵ Лебедев, А.П., *op.cit.*, s. 413.

⁴⁶ Троицкий, И.Е. Очерк истории Восточной Церкви по разделению ее с Западной до настоящего времени (IX–XIX вв.). / И.Е.Троицкий – СПб.: Лит. Гранше-ля, 1877.

⁴⁷ Болотов, В.В. Лекции по истории Древней Церкви / В.В. Болотов в 4 т. Т. 2. С. 474 I–XVIII. Т. II История церкви в период до Константина Великого Посмертное изд. под ред. проф. А. Бриллиантова. – М., 1994 (Репринтное воспроизведение издания: СПб., 1907).

⁴⁸ Курганов, Ф.А. Немецкий католицизм. / Ф.А. Курганов // Православный собеседник 1874. Ч. 3.

⁴⁹ Горский, А.В. История евангельская и церкви апостольской / А.В. Горский. – М.: Свято-Троицкая Сергиевская лавра, 1902.

⁵⁰ Лебедев, А.П., Церковно-исторические повествования общедоступного содержания и изложения: Из давних времен Христианской Церкви / А.П. Лебедев. – СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2004. – (Серия «Библиотека христианской мысли. Исследования»).

Uniwersytetu Moskiewskiego (A. Iwancow-Platonow⁵¹, A. Lopuchin⁵²); historię rosyjskiego prawosławia – J. Golubinski⁵³, P. Znamenski⁵⁴, A. Dobroklonski⁵⁵.

Oczywistym jest, że temat postu w pracach wyżej wymienionych historyków był zbadany w kontekście ogólnej historii Kościoła i prawosławia. Najważniejszym w historiografii kościelnej było to, że stanęła ona na stanowisku providencjalizmu, a jego rozwój został odzwierciedlony w historiozofii Aleksandra Gorskiego i zawarty w pewnym rodzaju historyzmu Kościoła. Uczony przez ponad czterdzieści lat pracował w Akademii Teologicznej w Moskwie, znany był w historiografii kościelnej jako historyk Kościoła z grona naukowców-założycieli krytycznej metody badania rozwoju dogmatyki wczesnochrześcijańskiej i staroruskiej. Ten słynny teolog położył podwaliny pod rozwój zasad historycznych nauczania dogmatyki chrześcijańskiej. Był nauczycielem, który wychował kilka pokoleń wykształconych kapłanów⁵⁶. A. Gorski uważał, że „... teologia dogmatyczna i providencjalizm historyczny łączą się w dogmatycznej koncepcji wiedzy historycznej, w której dogmat i historia dla naukowca są częścią Bożego planu przeznaczonych dla ludzkości”. W związku z tym znajomość historii staje się nieskończonym zbliżeniem się do poznania woli Boga, która otwiera się w procesie historycznym, w historii zaś – do pogłębienia wiedzy historycznej na zasadzie maksymalnego ogarnięcia materiału faktycznego⁵⁷.

Znamiennym przykładem są wykłady akademickie A. Gorskiego pod tytułem „История евангельская и церкви апостольской” (opis ziemskiego życia Pana Jezusa Chrystusa, historii rozwoju i rozprzestrzeniania się chrześcijaństwa w czasach apostołów, a także stanu wiary chrześcijańskiej w tym okresie). Autor, na podstawie krytycznej analizy wielu źródeł I–III stulecia, dowodzi, że powstawanie i rozwój postu jako praktyki ma na celu przyczynić się do tego, że w chrześcijaństwie aspiracje duchowe i moralne będą dominować nad zmysłami, są aktualne dla samego Kościoła. W rozdziale „Состояние учения в церкви апостольской”

⁵¹ И в а н ц о в-П л а т о н о в, А.М. Древняя церковная история: Курс лекций, читанных ... в 1888/89 учеб. году. – М.: Лит. Александровской, 1890. – 523, VII с.; Иванцов-Платонов, А.М. О римском католицизме и его отношениях к православию: Очерк истории вероучения, богослужения, внутреннего устройства Римско-Католической Церкви и ее отношении к православному Востоку. – М.: О-во распротр. полезн. кн. 1869–1870. – Подзаг. Ч. 2: Очерк истории папства и рассмотрение римского учения о папской власти.

⁵² Толковая библия, или Комментарии на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета: В 12 т. / Под ред. А.П.Л о п у х и н а. – М.: ТЕРРА, 1997.

⁵³ Г о л у б и н с к и й, Е.Е. История Русской Церкви / Е.Е. Голубинский. В 4 т. Т. 1. Вторая половина тома. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1997.

⁵⁴ З н а м е н с к и й, П.В. Руководство по истории Русской Церкви / П.В. Знаменский. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 2001.

⁵⁵ Д о б р о к л о н с к и й, А.П. Руководство по истории Русской Церкви / А.П. Доброклонский. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 2001.

⁵⁶ М е л ь к о в, А.С. Жизненный путь и научное наследие протоирея А.В. Горского / А.С. Мельков. – Москва: Пашков дом, 2006.– (Духовные чтения), с. 3.

⁵⁷ С о л н ц е в, Н.И., op.cit., s. 187.

autor łączy powstanie praktyki postu z rozwojem „jednej z najważniejszych zasad ćwiczeń i działań” – ascezą⁵⁸. Asceza ma rozwijać się w oparciu o przykład Jezusa Chrystusa (Mt 4,2) i Apostołów (Dz 13,14). Dogłębnie opracowawszy prace najstarszych pisarzy Kościoła (Ambrożego, Hipolita, Tertuliana, Euzebiusza, Epifaniusza), A. Gorski wskazuje na jedność obrzędów i praktyk Żydów i chrześcijan w okresie apostołskim: „... w kulcie można jedynie stwierdzić, że oni (chrześcijanie) jeszcze nie do końca zostawili swoje dawne praktyki i regulacje starszyny żydowskiej; co do pokarmów na czas postu, to mamy pewne zasady ... (Księga V. Ch 18): Przestrzegajcie postu (w ciągu sześciu dni przed Wielkanocą) i nie jedzcie niczego poza chlebem, solą i roślinnością, a do picia – niczego poza wodą...”⁵⁹.

Analizując prace dotyczące historii chrześcijaństwa z drugiej połowy XIX wieku, A. Lebediew zauważył: „A. Gorski był przekonany, że historia Kościoła jako nauka podlega ogólnym zasadom prawdy historycznej... Prawda historii Kościoła jest prawdą historyczną bez odniesień. Historyk Kościoła poznaje ją przy zastosowaniu tych samych metod, przy pomocy których zdobywa się każdą prawdę historyczną”⁶⁰.

Temat postu znalazł odzwierciedlenie również w pracach Aleksego Lebediewa, który przez ponad dwadzieścia lat kierował wydziałem starożytnej historii Kościoła Moskiewskiej Akademii Teologicznej. Aleksey był znany jako autor prac z historii Cerkwi bizantyjskiej i historiografii kościelnej.

Przy ocenie historyków chrześcijaństwa Lebediew opierał się na kryteriach, które stały się jego zasadami badawczymi: obiektywizm autora (bezstronności), maksymalnej uwadze przy pracy ze źródłami, wszechstronnej analizie faktów, konkretyzacji wniosków, zdolności postrzegania poza zwykłymi faktami głębokich powiązań i wzorów oraz umiejętności zidentyfikowania najbardziej różnorodnych czynników wpływających na przebieg wydarzeń.

Temat postu w autorskich badaniach A. Lebediewa jest rozpatrywany w kontekście badań nad Kościołem starożytnym. Naukowiec zwraca uwagę, że w historii ludzkości post nie odnosi się tylko do chrześcijaństwa. Był on najważniejszą częścią każdego rodzaju wtajemniczenia, inicjacji itp. u Asyryjczyków, Egipcjan i Greków. W historii judaizmu jest jeden narodowy post ustanowiony przez prawo w czasach Starego Testamentu – „Dzień Pojednania”, który wyrasta do kilkudziesięciu dni. Zaś żydowski Talmud utworzył już cały system postów.

⁵⁸ Г о р с к и й, А.В., op.cit., s. 448.

⁵⁹ Г о р с к и й, А.В., op.cit., s. 454.

⁶⁰ Л е б е д е в, А.П., Церковно-исторические повествования... op.cit., s. 454.

Poszczenie w starożytnym chrześcijaństwie różni się surowością (było od 180 do 196 dni postu). Zachowanie postów publicznych było wypunktowane i ściśle regulowane przez przepisy kościelne. Odnosząc się do źródeł wczesnochrześcijańskich, A. Lebedew zwraca szczególną uwagę na wymagania dotyczące postów narzucanych przez Kościół w szczególnych przypadkach – w celu ukarania lub dla uzdrowienia duszy⁶¹.

Należy zauważyć, że charakterystyczną cechą prac A. Lebediewa był język – zrozumiały dla różnorodnej publiczności. Jego książki do dziś są łatwe do odczytania, ale jednocześnie wszystkie one odpowiadają poziomowi współczesnej nauki. Zupełnie inaczej współcześni naukowcy oceniali prace profesora starożytnej historii Kościoła Petersburskiej Akademii Teologicznej – W. Bołotowa: „Tak krótko, a jednak tak znacząco i dokładnie streścić cały kierunek teologiczny w jego czasem bardzo subtelnym odcieniu, tak krótko i dokładnie streścić istotę i odcienie opinii Ojców Kościoła ... może tylko naukowiec, który czuje się całkowitym mistrzem w swojej dziedzinie”. Ale dla przeciętnie wykształconych odbiorców prace naukowe W. Bołotowa były w stopniu najwyższym ciężkie do przetrawienia⁶². Zainteresowania naukowca dotyczyły głównie starożytnej historii Kościołów: koptyjskiego, etiopskiego, syryjsko-perskiego. Temat postu W. Bołotow porusza w drugim wydaniu swojej pracy „Лекции по истории Древней Церкви” (są najważniejsze okresy powstawania chrześcijaństwa: jej umocnienie w Cesarstwie Rzymskim, rozwój systemów gnostyckich, rozprzestrzenianie się w całej Europie, praca opisuje szczegółowo pierwsze trzy wieki historii chrześcijaństwa), gdzie w rozdziale pod nazwą „Внутренняя жизнь церкви: выяснение догматического учения и начал церковной дисциплины и обряда” bada kontrowersje dotyczące czasu świętowania Wielkanocy.

Różnica między kościołami azjatyckimi i wszystkimi innymi spowodowała spór, który dotyczył właściwej daty świętowania Wielkanocy. Wyżej wymienione wspólnoty chrześcijańskie kończyły post i świętowały Wielkanoc 14. dnia (pierwsza wiosenna pełnia) miesiąca Nisan (zgodnie z prawem Starego Testamentu), w jakimkolwiek by dniu tygodnia liczba 14 nie padała. Wszystkie inne kościoły, „według tradycji apostołskiej”, kończyły post wyłącznie w Niedzielę. Następnie, odnosząc się do św. Ireneusza, W. Bołotow stwierdził, że Wielki Post w różnych kościołach trwał przez konkretny czas (42-godziny, jeden dzień, dwa lub więcej). Oznacza to również możliwość różnic w samej formie celebracji. Zachodni chrześcijanie (jak również inni nie-azjatyccy) mieli post ścisły przed Wielkanocą (w piątek i

⁶¹ Л е б е д е в, А.П. Церковная историография в главных ее представителях с IV века по XX... op.cit., s. 189–195.

⁶² Б о л о т о в, В.В., op.cit., s. VII.

sobotę), a następnie było czuwanie (z Soboty na Niedzielę), które wiązało się z oczekiwania na powtórne przyjście Chrystusa ... Według „Czterdziestników” (późniejszych, ale uparcie konserwatywnych przedstawicieli perskiego obrządku), perscy chrześcijanie 14 dnia miesiąca Nisan zachowywali ścisły post, a wieczorem tego samego dnia się świętowali Paschę i odprawili Eucharystię, na czym wszystko się kończyło⁶³.

W kontekście historii starożytnego chrześcijaństwa, rozpatrywali post i profesorowie rosyjskich akademii teologicznych I. Trojecki, F.Kurganow, A. Iwancow-Płatonow i A. Lapuhin, pracując w dziedzinie historii powszechnego Kościoła. Zazwyczaj jest to „rekonstrukcja” znaczenia postu przy pomocy rzadkich greckich i łacińskich źródeł z pierwszych wieków naszej ery poddanych szczegółowej analizie. A. Iwancow-Płatonow, studiując tradycję powstania tygodniowego postu chrześcijańskiego i powołując się na „Dekret Apostolski”, zwraca uwagę, że już w pierwszym wieku środa i piątek są wyszczególnione jako dni pokuty, smutku i postu. Właśnie te dni związane są ze wspomnieniem wydania na śmierć Jezusa Chrystusa (środa) i jego ukrzyżowania (piątek)⁶⁴.

Historycy specjalizujący się w badaniach nad rosyjskim prawosławiem (J. Holubinski, P. Znamenski, A. Dobroklonski) poruszyli temat postu również w kontekście historii rosyjskiej Cerkwi prawosławnej. „История Русской Церкви” autorstwa J. Holubinskiego (*Historia prawosławia w Rosji od przyjęcia chrześcijaństwa do ustalenia synodu w dwóch tomach, po raz pierwszy podany obraz życia religijnego narodu, pokazany przebieg chrześcijańskiej edukacji narodu rosyjskiego, zrobiona krytyczna analiza źródeł rosyjskiej cerkiewnej historii*) do dziś uważana jest za najbardziej wiarygodne badania w tej dziedzinie. Uczony ten był jednym z najlepszych uczniów profesora A. Gorskiego, a relacje z nim stały się kamieniem milowym w jego formacji duchowej i zawodowej. Głównym postulatem naukowo-historycznym J. Holubinskiego była systematyczna krytyka. W rosyjskiej historiografii kościelnej dominuje pogląd, że historia J. Holubinskiego jest solidną i pierwotną krytyką, która wszystko łączy w całość. J. Holubinski krytycznie przeanalizował od początku do końca cały dorobek danych materialnych i teorii naukowych. Z precyzją i starannością zbadał i ocenił każdy szczegół. Bezlitośnie sprawdził i udokumentował każdy pogląd i wszystkie wnioski⁶⁵.

U J. Holubinskiego motyw poszczenia jest omówiony w „Прибавлениях к главам” w pierwszej części pracy „Посты и споры о них у нас. Пища в продолжении всего года и

⁶³ Б о л о т о в, В.В., op.cit., s. 430.

⁶⁴ И в а н ц о в-П л а т о н о в, А.М. Древняя церковная история: Курс лекций, читанных ... в 1888/89 ... op.cit., s. 211–212.

⁶⁵ Г л у б о к о в с к и й, Н.Н. Академик Е.Е. Голубинский / Н.Н. Глубоковский – Режим доступа: <http://www.golubinski.ru/academia/glubok.htm> – Дата доступа: 07.06.2013

правила относительно ее...”, w której szczegółowo, odnosząc się do oryginalnego źródła, poddaje go głębokiej analizie krytycznej⁶⁶.

Przykładem nowego nauczania sposobu historii rosyjskiej Cerkwi jest „Руководство к церковной истории” (najbardziej popularny podręcznik rosyjskiej cerkiewnej historii, obejmuje okres od chwili Chrztu Rusi do połowy XIX wieku) profesora P. Znamieskiego opublikowany w 1871 roku. Biorąc pod uwagę możliwość rozwoju społeczeństwa poprzez edukację, naukowiec uwzględnia możliwość samorozwoju społeczeństwa, który nie jest związany z Boską interwencją. W swoich poszukiwaniach w dziedzinie historii Cerkwi P. Znamieski kierował się zasadą ewolucji w życiu kulturalnym i społeczno-gospodarczym wszystkich warstw społeczeństwa rosyjskiego, w oparciu o przewagę liczbową chłopstwa⁶⁷.

A. Dobroklonski, były student J. Holubinskiego, W. Kluczewskiego, A. Lebediewa na Moskiewskiej Akademii Teologicznej realizował określone epoką zadania udoskonalenia i aktualizacji ogólnego kursu historii Cerkwi rosyjskiej. Kartaszow zauważył, że w okresie 1884–1893 udało mu się napisać i wydrukować użyteczny „Руководство” dla uczniów i nauczycieli, a także dla teologów i świeckich. Praca A. Dobroklonskiego zawierała dostępny na ówczesnym poziomie nauki materiał, w którym szczegółowo zbadano powstawanie i rozwój praktyki postu w społeczeństwie rosyjskim, ale również wprowadzała do literatury przedmiotu obszerny materiał odniesienia. Po nim żaden z uczonych badaczy historii religii ani z spośród innych rosyjskich naukowców nie podjął się napisania nowej ogólnej historii Cerkwi rosyjskiej⁶⁸.

Na końcu XIX i początku XX wieku chronologiczno-narracyjny sposób przedstawiania wydarzeń historycznych zaczął odchodzić w przeszłość, ustępując miejsca stylowi problemowemu. W miejsce periodyzacji historii w czasie panowania wielkich książąt i królów, przyszło postrzeganie historii przez pryzmat procesów politycznych, kulturowo-historycznych i społeczno-gospodarczych.

Pod koniec XIX i na początku XX wieku metodologia nauki historycznej przeszła znaczące zmiany. Gwałtownie wzrosła wartość bazy źródłowej w pracach naukowych. Do użytku wprowadza się wiele dokumentów archiwalnych publikowanych po raz pierwszy oraz źródeł etnograficznych i archeologicznych. Historyk M. Rubinstein, charakteryzując ten okres, zauważył, że w ogólnym rozwoju nauki historycznej znaczenie tego okresu zależy nie tyle od rozwoju myśli historycznej, która popycha naukę do przodu, ile od rozwoju wiedzy historycznej. Rozwój nauki historycznej nabiera szczególnego charakteru: idzie nie tyle w głąb,

⁶⁶ Г о л у б и н с к и й, Е.Е., op.cit., s. 463–476.

⁶⁷ З н а м е н с к и й, П.В., op.cit., s. 8.

⁶⁸ К а р т а ш е в, А.В., op.cit., s. 704.

ile wszcz, jest związany z rozpadem na dyscypliny pokrewne i pomocnicze, które nabierają odrębnego znaczenia. Wyodrębnienie pewnych dziedzin wiedzy historycznej przyczynia się do poprawy metodologii badań historycznych, gromadzenia specjalistycznej wiedzy historycznej, poszerzenia zakresu materiałów historycznych.

Tymi cechami charakteryzowały się nowe badania naukowe. Odrzuceniu uogólnień filozoficzno-historycznych towarzyszy rozwój szczególnych typów badań – specjalnej monografii. Mają one bardzo ważne znaczenie w tworzeniu podstaw naukowych dla dalszego rozwoju nauki historycznej⁶⁹. To wyróżnia badania nad postem i ascezą w rosyjskiej historiografii kościelnej pod koniec XIX i na początku XX wieku. Historycy Kościoła P. Salarski⁷⁰, I. Janyszew⁷¹, M. Alasnicky⁷², M. Scialecki⁷³ M. Tarejew⁷⁴, P. Ponomariew⁷⁵ S. Sarin⁷⁶ S.Smirnow⁷⁷ (w przeciwieństwie do swoich poprzedników, którzy spoglądali na problem postu, wplatając go w nurt ogólnej historii chrześcijaństwa i prawosławia) przeszli do badania problemu w kontekście studium nad teologią moralną, która wymagała, aby zwrócić szczególną uwagę na historię ascezy i poszczenia. Wszyscy z powyższych autorów, za wyjątkiem S. Smirnowa, w swoich badaniach opierali się na takich materiałach źródłowych, jak Pismo Święte i Tradycja. Pod pojęciem teologii moralnej jako nauki historycy Kościoła rozumieli systematyczny wykład nauki Kościoła o Bożym prawie moralnym i chrześcijańskich obowiązkach budowania i poprawy życia ludzkiego w duchu chrześcijańskim i do przymierza z Chrystusem.

Wśród ważnych badań w tej sferze współcześnie wyróżnić należy prace archiprezbitera Pawła Solarskiego. W tym czasie był profesorem zwyczajnym i wykładał kurs teologii, logiki i psychologii. Dobrze znał język hebrajski. Owocem wielu lat jego pracy był „Опыт

⁶⁹ Рубинштейн, Н.Л. Русская историография / Н. Л. Рубинштейн М. : Госполитиздат, 1941., s. 355

⁷⁰ Солярский, П.Ф. Нравственное православное богословие / П.Ф. Солярский. – СПб., Типография Главного Управления Уделов, 1901.

⁷¹ Янышев, И.Л. Православно-христианское учение о нравственности / И.Л. Янышев – СПб., Типография М. Меркушева, 1906.

⁷² Олесницкий, М.А. Нравственное богословие / М.А. Олесницкий Православие и современность. – СПб.: [Электронный ресурс]. – 1900. – Режим доступа <http://www.lib.eparhia-saratov.ru>. – Дата доступа: 10.10.2013.

⁷³ Стеллецкий, Н.С. Опыт нравственного православного богословия в апологетическом освещении: В 3 т. Т. 3/ Стеллецкий Н.С. Харьков: Епархиальная типография, 1914.

⁷⁴ Тареев, М.М. Основы христианства : в 5-ти тт. / М.М. Тареев Сергиев Посад, 1908, 1910.

⁷⁵ Пономарев, П.П. Догматическое основы христианского аскетизма по творениям восточных писателей-аскетов IV века / П.П. Пономарев – Казань: 1899.

⁷⁶ Зарин, С.М. Аскетизм по православно-христианскому учению. В 3 т. Т. 1. / С.М. Зарин – СПб.: Тип. Киришаума, 1907.

⁷⁷ Смирнов, С.И. Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины (Тексты и заметки) / С.И. Смирнов // ЧОИДР. – М., 1912. – Кн. 3. (242). – 568 с.; Смирнов, С.И. Как говели в древней Руси? / С.И. Смирнов // Прибавления к Церковным ведомостям. – 1901. – № 8–10.

библейского словаря собственных имен” (unikalny katalog imion własnych w języku rosyjskim, treść wykracza daleko poza swoją nazwę, zawiera obszerny materiał na temat nazewnictwa biblijnego oraz szereg pojęć ogólnych w pięciu tomach) i „Нравственное православное богословие”⁷⁸ było wydane sześć razy (*w cerkwi prawosławnej było uznane jako najlepszy kurs akademicki w teologii moralnej, który składa się z wykładów na Uniwersytecie Carskim w Charkowie*).

Autor chciał napisać swoją pracę tak, żeby była możliwie użyteczna dla wszystkich. Jednocześnie, jak zauważył M. Glubakowski, podczas badań został zebrany bogaty materiał, zwłaszcza biblijny i patrystyczny, nadal cenny, chociaż nie poddany odpowiedniej analizie⁷⁹. Mówiąc o poszczeniu, P. Salarski wykorzystał i dostosował terminologię naukową w formie możliwie przystępnej dla ogółu społeczeństwa, na podstawie cytatów z Nowego i Starego Testamentu. Stwierdził, że termin „post” nie oznacza zwykłego powstrzymania się od jedzenia. Powstrzymanie się służy jako środek do zachowania zdrowia fizycznego, a post – do umartwienia ciała od namiętności i do zamięłowania chrześcijańskiej pokory, pokuty, modlitwy itp. (2 Sam 12 16 Nm 9, 1-2, Zobacz 3....). Powstrzymywanie się powinno mieć miejsce zawsze; post jest zazwyczaj tymczasowy, a powstrzymywanie się jest zasadą natury i lekarza. Post jest prawem (zasadą), jest przykazaniem Kościoła świętego. Uzasadniając wagę poszczenia, P. Salarski stwierdził, że najważniejsze znaczenie postu jest nadane przez Boga w Przymierzu, jako ratunek dla ciała i duszy (Rdz 2, 17). W przyszłości post zostanie zatwierdzony przez prawo Mojżesza i innych proroków (Kpl 16, 29-31. 23, 27-32, Joel 1 14. 2, 12-17). W Nowym Przymierzu znowu sam Pan uczy nas, jak mamy pościć (Mt 4, 2, 6, 16-18, 17-21)⁸⁰.

Rosyjska teologia osiągnęła znaczny sukces szczególnie dzięki doświadczeniu protoprezbitera I. Janyszawa. Po raz pierwszy w historii literatury rosyjskiej podjęto próbę wyjaśnienia pojęcia „moralności”. Wszystkie elementy, które wchodziły do tego uniwersalnego pojęcia, mają nadal mniej lub bardziej jasną i precyzyjną definicję. Badacz pokazał ich wzajemne powiązania psychologiczne. Uzasadniając, czym jest godność moralna i cel (przeznaczenie) ludzkiej natury, podjął próbę określenia, czym jest najwyższe dobro i jak sprzyja zbawieniu w Chrystusie⁸¹. Nadał strukturę teoretyczną systemowi moralnemu przy pomocy dogłębnej analizy idei moralności. W ascetyzmie rozpoznał „sens czynków chrześcijańskiego samodoskonalenia we wszystkich aspektach życia religijno-moralnego”.

⁷⁸ Мень, А. Библиологический словарь. В 3 т. Т. 2. / Протоиерей Александр Мень – М.: Фонд имени прот. Александра Меня, 2002.

⁷⁹ Г л у б о к о в с к и й, Н.Н. Русская богословская наука в ее историческом развитии... op.cit., s. 12.

⁸⁰ С о л н ц е в, Н.И., op.cit., s. 155–156.

⁸¹ Я н ы ш е в, И.Л. Православно-христианское учение о нравственности...

Przez to chrześcijanin jest powołany samodzielnie odkryć w sobie Królestwo Boże i uczynić je niezmienną częścią siebie samego. Powinno to być Królestwo Boże, którego doświadczył w momencie nawrócenia i które w tej chwili znów jakby ukryło się przed nim. Sam Chrystus poucza, że „Królestwo niebieskie doznaje gwałtu i ludzie gwałtowni zdobywają je”.(Mt 11, 12)⁸².

Ta kategoria obejmuje też pracę profesora M. Alasnickiego, który poszerzył badania I. Janyszewa i wzbogacił je, wprowadzając do tematu elementy psychologiczne oraz liczne paralele. Praca M. Alasnickiego ma charakter teoretyczny. Pozytywną cechą jest mnóstwo szczegółowych poszukiwań, które znacznie pomogły historykom Kościoła przekształcić przepisy dotyczące etyki chrześcijańskiej. W opracowaniu tematu postu autor skupił się na jego treściach symbolicznych, które ukazują smutek. Smutek, zdaniem autora, ma dwie przyczyny: z jednej strony jest to współczucie dla cierpiącego Zbawiciela, a z drugiej strony – to żal za grzechy. O tym mówił Zbawiciel: „kiedy zabiorą im (gościom weselnym) pana młodego, a wtedy będą pościć” (Mt 9,15). M. Alasnicki podkreśla, że post nie ma znaczenia sam w sobie, niezależnie od tego, jakie będą dalsze działania ducha. Dlatego Zbawiciel powiedział, że „nie to, co wchodzi do ust, czyni człowieka nieczystym, ale co z ust wychodzi, to go czyni nieczystym” (Mt 15,11). Post jest ważny i ma wielkie znaczenie dla duchowego wzrostu i przezwyciężenia namiętności. Nawołując ludzi do postu przez proroka Joela, Pan Bóg jednocześnie wzywa go „do płaczu i lamentowania, rozdarcia serca i nawrócenia się do Boga” (Jl 02,12. .. itp.). Kościół święty wychwala pierwszy dzień czterdziestodniowego postu tymi słowami: „Prawdziwym postem jest wyzbycie się zła, wstrzeźliwość języka, osądzenie wściekłości, odrzucanie pożądania, plotek, kłamstwa i krzywoprzysięstwa”⁸³.

Systematyzacja naukowa całego dorobku etyki teologicznej znalazła się w wielkim dziele prof. M. Scialeckiego, w którym chrześcijańska doktryna moralna rozwija się i jest pokazana z punktu widzenia Prawa Bożego i obowiązków moralnych. Autor pokazuje, że człowiek w Biblii jest przedmiotem rozważań etycznych jako osoba Królestwa Bożego, jako stworzenie Boże, odkupione przez Pana i Zbawiciela i mające łaskę Bożą potrzebną dla osiągnięcia właściwej doskonałości. Każdy chrześcijanin w swoim odrodzeniu jest obdarzony godnością Synostwa Bożego, więc będzie mógł żyć etycznie normalnie lub moralnie, pod warunkiem, że zawsze będzie zachowywać wartości chrześcijańskie poprzez ich rozwój i umacnianie się w Kościele Chrystusowym na drodze do Królestwa Boga Ojca.

⁸² Я н ы ш е в, И.Л., op.cit., s. 433.

⁸³ О л е с н и ц к и й, М.А. op.cit., s. (посты).

M. Glubakowski wyraził pogląd, że ta koncepcja ma na celu wewnętrzną transformację całej struktury etyki chrześcijańskiej⁸⁴.

Wiele uwagi poświęcono problematyce ascezy i poszczenia w pracy prof. M. Tarejewa „Основы христианства” (*w pięciu tomach rozpatrują się religijne i filozoficzne problemy kontaktu ludzkiego ducha i codzienności, kenoza, psychologia religijna, realizacja ideałów chrześcijańskich w warunkach ograniczeń fizycznych i społecznych*). W kilku rozdziałach autor poszerzył koncepcję postu. Autor stwierdził, że chrześcijański post nie jest cnotą, która prowadzi do doskonałości, i nie jest zasługą przed Bogiem, za to ma inne cele. Jesteśmy powołani do wolności; ale nasza wolność nie powinna być zachętą do hołdowania ciału (Ga 5, 13). „Wszystko mi wolno, ale nie wszystko przynosi korzyść. Wszystko mi wolno, ale ja niczemu nie oddam się w niewolę” (I Kor 6, 12). Post jest konieczny dla chrześcijanina, ponieważ chroni jego życie duchowe przed zachwytem ciałem. Autor stwierdził, że chrześcijański post nie ma wyraźnych granic. Porządek umiarkowania, powstrzymania się w jedzeniu lub poszczenia nie może być ustalony dla wszystkich na tych samych zasadach. Nie każde ciało jest mocne fizycznie, a więc miarę poszczenia powinno ustalać sumienie każdej osoby⁸⁵.

Według M. Glubakowskiego nauczanie moralne w chrześcijaństwie w XIX wieku zostało przedstawione w formie specjalnej nauki. Jako nauka o życiu chrześcijańskim nabiera ona kształtu filozofii chrześcijańskiej – najwyższej formy nauk moralnych o chrześcijaństwie. Tematowi nauczania moralnego w kontekście problematyki poszczenia i ascetyzmu wiele uwagi poświęcono w pracach profesorów P. Ponomariowa i S. Zarina. Absolwent Kazańskiej Akademii Teologii P. Ponomariow, który doskonale znał języki starożytne, w pracy „Догматические основы христианского аскетизма по творениям восточных писателей-аскетов IV века” (*bada się antropologiczny i teologiczny fundament chrześcijańskiej ascezy, jego początki, teologiczne fundamenty ascezy chrześcijańskiej oraz jej konsekwencje*). Szczegółowo przeanalizowawszy patrystyczną literaturę ascetyczną, przedstawił charakter ascezy, wskazując na soteriologiczną podstawę ascezy jako jej zasadniczą możliwość⁸⁶.

Wspomniany powyżej archiprezbiter I. Janyszew jako pierwszy stworzył konstrukcję teoretyczną systemu moralnego za pomocą szczegółowej analizy idei moralności. Za pierwszy podstawowy wymóg prawa moralnego uważał ascetyzm, ale nie klasztorny, składający się z ćwiczeń w czuwaniu, poście, modlitwie i podobnych uczynkach – ascezy w najszerszym jej

⁸⁴ Г л у б о к о в с к и й, Н.Н. Русская богословская наука в ее историческом развитии... op.cit., s. 14.

⁸⁵ Т а р е е в, М.М., op.cit., s. 99.

⁸⁶ П о н о м а р е в, П.П., op.cit., s. 82–100.

pojęciu, a miał na myśli dominację nad naturalnymi instynktami ciała, która wymaga i promuje rozwój takich cech moralnych, jak mądrość, odwagę, cierpliwość, umiarkowanie, pracowitość.

Prof. S.Sarin kontynuował i znacznie poszerzył badania nad ascezą i postem . Opierając się na Piśmie Św., szczegółowo opisał praktyki poszczenia. Twierdził, że początek chrześcijańskiej praktyki postu bierze przykład z samego Chrystusa i Jego Apostołów⁸⁷. Praktyce poszczenia S. Sarin poświęcił cały rozdział swojej pracy etyczno-teologicznej, w której przeanalizował i udowodnił, że post nie może być uznany za niezależne i samowystarczalne dobro moralne albo za dobro zasadnicze. S. Sarin klasyfikuje post jako dobry uczynek średniej jakości (łatwy), którego znakiem rozpoznawczym jest to, że jeśli wykona się go prawidłowo, to będzie pomocny w uświęceniu. Do takiego rodzaju dobrych uczynków w tradycji chrześcijańskiej odnosi się: ślub, samotność, czuwanie, czytanie świętych ksiąg i posty. Dlatego ojcowie, jak zauważył S. Sarin, zachęcali do czynienia ich w zależności od okoliczności miejsca i czasu, ponieważ są one użyteczne, jeśli spełniają te warunki, i przeciwnie – stają się szkodliwe, jeśli nie ich spełniają⁸⁸.

W innym duchu problematykę ascezy i praktyki poszczenia opracowywał S .Smirnow (dr historii Kościoła, profesor zwyczajny na wydziale historii Cerkwi rosyjskiej). Za podstawę przyjął dyscyplinę pokutną w dawnej Rosji. Seria artykułów S. Smirnowa zatytułowana „Как говели в древней Руси” (*bada się moralne znaczenie i porządek rekolekcji, liczba dni postnych, obrządek pojednania, jakie pokarmy mogą być w dni postne*) została opublikowana w „Прибавлении к церковным ведомостям”. Autor głęboko przestudiował kroniki cerkwi, notatki z wykładów, statuty. Opisał szczegółowo tradycję postu podczas przygotowania się do spowiedzi i przyjęcia Najświętszego Sakramentu. S. Smirnow stwierdził, że tradycja wczesnego Kościoła była jednym z najpotężniejszych narzędzi, środków dobrego wpływu na ludzi⁸⁹.

Tak więc powstanie i rozwój rosyjskiej historiografii kościelnej, badania nad praktyką postu prowadzone przez rosyjskich historyków Kościoła miały miejsce w drugiej połowie XVIII w. i pierwszej połowie XIX wieku. Przyjęcie systemu władzy absolutnej w Rosji, jej aktywna polityka wewnętrzna i zagraniczna spowodowały potężny ruch reformatorski, które znacząco wpłynęły na rozwój nauki historycznej. Jednak myśl historyczna XVIII wieku jeszcze nie wyszła poza granice zwykłego postrzegania rzeczywistości. Historia dla historyków Kościoła zawierała się w ramach apologetyki prawosławnej. Na końcu XVIII i pierwszej

⁸⁷ З а р и н, С.М., op.cit., s. 632.

⁸⁸ З а р и н, С.М., op.cit., s. 638.

⁸⁹ С м и р н о в, С.И. Как говели в древней Руси?

połowie XIX wieku historycy Kościoła nie stawiali przed sobą głębokich zadań badawczych, ograniczali się tylko do wykazania ciągłości rosyjskiej hierarchii kościelnej. To ukazuje uproszczenie podejścia badawczego, w którym za podstawę metody badawczej przyjęto providencjalizm.

Od połowy XIX wieku rosyjska historiografia kościelna znacznie rozszerzyła zakres badań. Ożywienie działalności badawczej przypada na lata 60. XIX wieku. Pod wpływem statutu akademickiego (1869) i uniwersyteckiego (1863) poszukiwania naukowo-badawcze znalazły odzwierciedlenie w dziesiątkach fundamentalnych prac na temat historii chrześcijaństwa i rosyjskiego prawosławia. Badania i artykuły miały różnorodny charakter. Pojawiły się charakterystyczne kierunki poszukiwania odpowiedzi na pytania z historiografii kościelnej. Temat praktyki postu w badaniach rosyjskich historyków zazwyczaj był rozpatrywany w kontekście badań nad wspólnymi problemami, związanych z tworzeniem i rozwojem chrześcijaństwa i Kościoła. „Rekonstrukcja” praktyki postu dokonywała się z wykorzystaniem łacińskich, greckich i słowiańskich źródeł, które poddano szczegółowej analizie krytycznej.

Pod koniec XIX w. i na początku XX badania nad praktyką postu i ascezą przeszły znaczące zmiany. Wyraźnie zarysowała się tendencja do porzucenia historycznych i filozoficznych uogólnień przyjętych przez historyków XIX wieku. Towarzyszył temu również rozwój specjalnych badań naukowych: monografii naukowych. Badania nad problematyką postu były wplecione w strukturę ogólnej historii chrześcijaństwa i prawosławia. Badania te przeszły do problematyki teologii moralnej, dzięki której udało się zwrócić uwagę na historię ascezy i praktyki postu.

Bibliografia

a) źródła

Библия Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. В русском переводе с параллельными местами. По благославлению Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия II. Печатано с издания Московской Патриархии. – М.: Российское библейское общество, 1997. –1346 с.

Текст “Библии Книг Священного Писания Ветхого и Нового Завета” порównаны з текстом – Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Opracował Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich. Wydanie trzecie poprawione. – Poznań –Warszawa: Wydawnictwo Pallottinum, 1991. – s. 1439

b) literatura

Беларуская энцыклапедыя. У 18 т. Т. 12: Палікарт-Праметэй / рэдкал. Г.П. Пашкоў і інш. – Мінск: БелЭн., 2001. – 560 с.

Завальнюк, В. Не хлебом единым / Владислав Завальнюк. – Минск : Римско-Католический приход Св. Симона и Св. Алены, 2012. – 524 с.

Лебедев, А.П. Церковная историография в главных ее представителях с IV века по XX / А.П. Лебедев; под ред. М.А. Морозова. – СПб.: Алетейя, 2001. – 500 с. – (Византийская библиотека. Исследования)

Карташев, А.В. Очерки по истории русской церкви: в 2 т. Т.1. / А.В. Карташев. – М., 1991. – 704 с. [репр. изд.: Париж, 1959].

Флоровский, Г. Пути русского богословия / Протоиерей Георгий Флоровский. – Париж: YMGA-PRESS, 1983. – 600 с.

Глубоковский, Н.Н. Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии / Н.Н. Глубоковский. Б.м.: изд. Свято-Владимирского, 1992. – 57 с.

Пушкарёв, С. Историография русской православной церкви / С. Пушкарёв // Журнал Московской патриархии. 1998. № 5. С. 67–79, № 6. С. 46–67.

Солнцев, Н.И. Провиденциальная историческая концепция в трудах русских историков-клириков XVIII–XIX вв. / Н.И. Солнцев – Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 2005. – 200 с.

Сидоренко, О.В. Историография IX – нач. XX вв. Отечественной истории: учеб. пособие / О.В. Сидоренко. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 2004. – 299 с.

Сахаров, А.М. Историография истории СССР. Досоветский период: учеб. пособие. / А.М. Сахаров. – М.: Высш. шк., 1978. – 256 с.

Анисимов, Е.В. / Духовный регламент / Е.В. Анисимов // Православная Энцикл. / под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла: в 32 т. – М., 1998–2012. – Т. 16. – С. 433–435.

Платон, (Левшин) Православное учение, или сокращенное христианское Богословие, с прибавлением молитв и рассуждения о Мелхиседеке / *Платон* – СПб., [Электронный ресурс]. – 1765. – Режим доступа : http://www.mpda.ru/history/history_mpda – Дата доступа : 10.10.2013.

Платон, (Левшин) Краткая российская церковная история / *Платон* – СПб., [Электронный ресурс]. – 1765. – Режим доступа : http://www.mpda.ru/history/history_mpda – Дата доступа : 10.10.2013.

Орнатский, А. / История российской иерархии : в 6 т. / Амвросий Орнатский. – Москва : [Электронный ресурс]. – 1807–1815 – Режим доступа : http://www.mpda.ru/history/history_mpda – Дата доступа : 10.10.2013.г

Болховітінов, Е., митрополит. Вибраны праці з історії Києва / Болховітінов Евгений; Упор., вст. ст. та додаткі Тетяни Аианьевойі. – К.: Либідь – ІСА, 1995. – 488 с.

Иннокентий, (Смирнов). Начертание церковной истории от библейских времен до XVIII в.: в 2 т. / Иннокентий, (Смирнов) – СПб.: [Электронный ресурс]. – 1817 г. – Режим доступа : http://www.mpda.ru/history/history_mpda – Дата доступа : 10.10.2013.

Муравьев, А.Н. История русской церкви / А.Н. Муравьев – СПб., [Электронный ресурс]. – 1838. – Режим доступа : http://www.mpda.ru/history/history_mpda – Дата доступа : 10.10.2013. – 488 с.

Филарет. История русской церкви / Филарет – Харьков; Москва, [Электронный ресурс]. – 1848–1849. – Режим доступа : <http://starieknigi.info/liter/F.htm> – Дата доступа : 10.10.2013. г

Макарий, (Булгаков) Митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. Кн. 2. История Русской Церкви в период совершенной зависимости ее от Константинопольского патриархата (988–1240) / Макарий // История Русской Церкви : в

12 т. – М.: Изд-во Спассо–Преображенского Валаамского монастыря, 1995. – Т. 2. – 704 с.

Макарий, (Булгаков) Митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. Кн. 3. История Русской Церкви в период постепенного перехода ее к самостоятельности (1240–1589). Отд. I. Состояние Русской Церкви от Митрополита Кирилла II до митрополита святого Ионы, или в период монгольский (1240–1448) / Макарий // История Русской Церкви : в 12 т. – М.: Изд-во Спассо–Преображенского Валаамского монастыря, 1995. – Т. 3. – 703 с.

Троицкий, И.Е. Очерк истории Восточной Церкви по разделении ее с Западной до настоящего времени (IX–XIX вв.). / И.Е.Троицкий – СПб.: Лит. Транше-ля, 1877. – 200 с.

Болотов, В.В. Лекции по истории Древней Церкви / В.В. Болотов в 4 т. Т. 2. С. 474 I–XVIII. Т. II История церкви в период до Константина Великого Посмертное изд. под ред. проф. А. Бриллиантова. – М., 1994 (Репринтное воспроизведение издания: СПб., 1907).

Курганов, Ф.А. Немецкий католицизм. / Ф.А. Курганов // Православный собеседник 1874. Ч. 3 – 384 с.

Горский, А.В. История евангельская и церкви апостольской / А.В. Горский. – М.: Свято-Троицкая Сергиевская лавра, 1902. – 460 с.: I–IV

Лебедев, А.П. Церковно-исторические повествования общедоступного содержания и изложения: Из давних времен Христианской Церкви / А.П. Лебедев. – СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2004. – 288 с. – (Серия «Библиотека христианской мысли. Исследования»).

Иванцов-Платонов, А.М. Древняя церковная история: Курс лекций, читанных ... в 1888/89 учеб. году. – М.: Лит. Александровской, 1890. – 523, VII с.

Иванцов-Платонов, А.М. О римском католицизме и его отношениях к православию: Очерк истории вероучения, богослужения, внутреннего устройства Римско-Католической Церкви и ее отношении к православному Востоку. – М.: О-во распротр. полезн. кн. 1869–1870. – Подзаг. Ч. 2: Очерк истории папства и рассмотрение римского учения о папской власти.

Толковая библия, или Комментарии на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета: В 12 т. / Под ред. А.П.Лопухина. – М.: ТЕРРА, 1997.

Голубинский, Е.Е. История Русской Церкви / Е.Е. Голубинский. В 4 т. Т. 1. Вторая половина тома. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1997. – 926, XVIII с.

Знаменский, П.В. Руководство по истории Русской Церкви / П.В. Знаменский. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 2001. – 936 с.

Добротолонский, А.П. Руководство по истории Русской Церкви / А.П. Добротолонский. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 2001. – 936 с.

Мельков, А.С. Жизненный путь и научное наследие протоирея А.В. Горского / А.С. Мельков. – М.: Пашков дом, 2006. – 216 с.: ил. – (Духовные чтения)

Глубоковский, Н.Н. Академик Е.Е. Голубинский / Н.Н. Глубоковский – Режим доступа: <http://www.golubinski.ru/academia/glubok.htm> – Дата доступа: 07.06.2013

Рубинштейн, Н.Л. Русская историография / Н.Л. Рубинштейн. – М.: Госполитиздат, 1941. – 659 с.

Соляровский, П.Ф. Нравственное православное богословие / П.Ф. Соляровский. – СПб.: Тип. Главного Управления Уделов, 1901. – 359 с.

Янышев, И.Л. Православно-христианское учение о нравственности / И.Л. Янышев – СПб.: Тип. М. Меркушева, 1906. – 462 с.

Олесницкий, М.А. Нравственное богословие / М.А. Олесницкий Православие и современность. – СПб.: [Электронный ресурс]. – 1900. – Режим доступа

<http://www.lib.eparhia-saratov.ru>. – Дата доступа: 10.10.2013.

Стеллецкий, Н.С. Опыт нравственного православного богословия в апологетическом освещении. В 3 т. Т. 3 / Н.С. Стеллецкий. – Харьков: Епархиальная типография, 1914. – 345 с.

Тареев, М.М. Основы христианства. В 5 т. / М.М. Тареев. – Сергиев Посад, 1908, 1910. – 319 с.

Пономарев, П.П. Догматическое основы христианского аскетизма по творениям восточных писателей-аскетов IV века / П.П. Пономарев – Казань: 1899. – 217 с.

Зарин, С.М. Аскетизм по православно-христианскому учению. В 3 т. Т. 1. / С.М. Зарин – СПб.: Тип. Киршбаума, 1907. – 694с.

Смирнов, С.И. Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины (Тексты и заметки) / С.И. Смирнов // ЧОИДР. – М., 1912. – Кн. 3. (242). – 568 с.

Смирнов, С.И. Как говели в древней Руси? / С.И. Смирнов // Прибавления к Церковным ведомостям. – 1901. – № 8–10.

Мень, А. Библиологический словарь. В 3 т. Т. 2. / Протоиерей Александр Мень – М.: Фонд имени прот. Александра Меня, 2002. – 555 с.